

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

МАЛІЙ Ольга Володимирівна

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ НА СЕЛІ ТА СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН
УКРАЇНИ В 30-ті РОКИ: ПРОБЛЕМИ, НАСЛІДКИ

07.00.01 - Історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Запоріжжя-1996

AB 34.323

Дисертація є рукопис.

Робота виконана в Українському державному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, м.Київ.

Наукові керівники:

1. Доктор історичних наук, професор
БЕРЕЗОВЧУК Микола Данилович
2. Доктор історичних наук
ПИРІГ Руслан Якович

Офіційні опоненти:

1. Доктор історичних наук, професор
ПАНЧЕНКО Петро Пантелеймонович
2. Кандидат історичних наук
ВОЛОШКО Олексій Олексійович

Провідна організація:

Київський державний лінгвістичний університет

Захист відбудеться "26" квітня 1996 р. о 14 год. на засіданні спеціалізованої вченої Ради К:08.04.03 в Запорізькому державному університеті /адреса: 330600, м.Запоріжжя, вул. Дуковського, 66, корп.У, акт. зал/.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Запорізького держуніверситету /адреса: 330600, м.Запоріжжя, вул. Хуковського, 66/.

Автореферат розісланий "22" березня 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С.Тимченко

ТИМЧЕНКО С.М.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00740392 (P)

ка

AB - 34.323

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність досліджуваної теми зумовлюється вкрай загученою необхідністю в контексті нового осмислення простежити соціальні зміни на селі в 30-ті роки ХХ століття. Діалектико-критичний аналіз політики держави і партії в питаннях аграрних відносин, механізмів її реалізації та реальних наслідків представляє значний науковий інтерес. Вивчення як позитивного, так і негативного досвіду історії селянства, пізнання глибини соціальних змін на селі сприяє виробленню незалежною державою цивілізованих засад аграрної політики, визначенню місця аграрного сектора економіки в справі розбудови Української держави. Її життя вимагає в процесі здійснення реформи посилення уваги до соціальних проблем села, що висуватимуться до числа пріоритетних.

Важливість дослідження проблем, пов'язаних з історією селянства України, визначається також необхідністю ґрунтовного, об'єктивного вивчення минулого з метою більш глибокого і всебічного усвідомлення закономірностей суспільного розвитку та відродження історико-гуманістичних традицій українського народу. Відсутність комплексного аналізу процесів на селі названого періоду стає істотним дефіцитом у вивченні пережитого багатостраждальними селянами. Переосмислення історичного минулого селянства на основі історичної правди, вилучення із нього відповідних уроків має тим більше значення в силу тих обставин, що в умовах тоталітарного режиму та моноідеологізації здійснювалась свого роду абсолютизація форм організації суспільства, особливо селянства, які склалися на практиці. Деформовані уявлення розглядалися як незмінні догми, що не залишали місця для об'єктивного наукового аналізу. Такий підхід до висвітлення процесів, що відбувалися у суспільстві, повною мірою стосувався і розгляду соціальних аспектів селянства, котре зображалося схематично, як позбавлена суперечностей і динамізму різноманітних інтересів соціальна маса. Тому виявляється потреба об'єктивного наукового аналізу соціальних змін на селі на основі документів і фактів без будь-яких гіперболізацій і спотворень.

Актуальність теми зумовлюється, зрештою, потребою простежити також оцінки процесів на селі не тільки вітчизняних, але й зарубіжних істориків, філософів, політологів. Дані обставини в сукупності й стали визначальними у виборі теми дослідження.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 30-ті роки ХХ сто-

ліття. Вони характерні специфічними особливостями, коли держава і партія намагалися насильницькими антигуманними засобами добитися перебудови села. Наслідком цієї політики стали геноцид українського селянства, "соціалістичне закріпачення" селян України, поява нового соціально-психологічного типу трудівника на селі - радянського колгоспника.

Стан наукового дослідження проблеми.

Питання соціальних змін в українському селі привертало увагу багатьох істориків, економістів, філософів, правознавців. Ними підготовлена значна кількість монографічних узагальнень, брошур, статей, захищені кандидатські і докторські дисертації. У доробку українських дослідників є колективні, узагальнюючі аграрну історію праці¹.

Особливе місце в історичній радянській літературі посідало питання соціального складу колгоспного селянства, змін в його середовищі. Дослідники, як українські², так і колишнього СРСР³, у складі колгоспного селянства виділяли в більшості три соціальні групи: адміністративно-управлінський персонал, механізатори сільського господарства, колгоспники, зайняті малокваліфікованою кінно-ручною працею. На їх погляд, головною ознакою соціально-професійних груп виступали особливості поділу праці.

Слід підкреслити, що до середини 80-х років в історіографії було нагромаджено досить значний фактичний матеріал з історії селянства, але його використання щодо соціальних характеристик тру-

1 Історія селянства Української РСР. У 2-х томах. Т. I. - К., 1967; Історія Української ССР. В 10-ти книгах. - Т. 7. - К., 1984; Ленінський план побудови соціалізму і його здійснення на Україні. - К., 1982; Панченко П., Тимченко С. Новітня аграрна історія України. - Запоріжжя, 1994.

2 Ермак А. П. Колхозное крестьянство СССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства // Проблемы истории советского крестьянства. - М., 1981, с. 122-132; Кульчицкий С. В., Дых С. Р., Марочко В. И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства СССР. - К., 1988; Очерки социально-классовой структуры Украинской ССР. 1917-1937 гг. - К., 1987; Петренко В. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР / 1951-1969/. - К., 1970.

3 Арутюнян Ю. В. Социальная структура сельского населения СССР. - М., 1974; Левыкин И. Т. Коллектив колхозников: Социально-психологические исследования. - М., 1970; Сенявский С. М. Изменение в социальной структуре советского общества. 1938-1970. - М., 1973; Руткевич М. Н. Диалектика и социология. - М., 1980.

дівників села базувалося на розробленій ще в середині 30-х років науковій доктрині. Відповідно до неї колгоспне селянство виступало як соціальна спільність, що була зв'язана із сільським способом життя і утворилася на основі колгоспно-кооперативної власності. Праця колгоспників набула яскраво вираженого соціалістичного характеру і служила підмурком утвердження соціалізму. Матеріальне становище членів сільськогосподарських артіль визначалося, насамперед, прибутками, одержаними від практичної участі в роботах у суспільному секторі матеріального виробництва, де мірилом винагороди виступав трудодень. В умовах колгоспного ладу склалася така соціальна система, яка забезпечувала за немотивованим твердженням дослідників рівність та справедливості умов існування для всіх її членів. Такого роду підхід до характеристики соціального статусу колгоспників явно був догматичним, він спотворював дійсність і не міг об'єктивно розкрити особливості соціального становища селянства в умовах тоталітарного режиму у 30-ті роки ХХ століття.

Свіжий вітер нового історичного мислення, введення в науковий обіг таких понять, як "адміністративна система", "авторитарний режим влади", "насилювальна колективізація", "державний соціалізм" та інших і розкриття їх сутності, а також розширення джерельної бази досліджень за рахунок залучення матеріалів, які висвітлюють голодомор 1932-1933 рр., депортації сільського населення, репресії тощо, дозволяє більш глибоко і аналітично простежити проблему матеріального становища селянства України, дослідити соціальні риси селян, їх роль та місце в новій суспільній системі тоталітарного режиму. У цьому зв'язку використовуються такі категорії соціології і соціальної психології, як "соціальний прошарок", "соціальна ієрархія", "матеріальні умови життя", "потреби", "інтереси", "ціннісні орієнтації", "соціальне обличчя".

Важливе значення для дослідження соціальних змін на селі та становища селянства України мають публікації, присвячені насилювальній колективізації аграрного господарства. Останні декілька років з'явився цілий ряд досліджень, які дозволяють з принципово нових позицій підійти до аналізу вказаного кола питань¹. Їх ав-

1. Кульчицький С.В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине // История СССР. - 1969. - № 5. - С. 20-37; Деревянкин Т. Коллективизация // Под знаменем ленинизма. -

тори доклали зусиль до правдивого показу подій на рубежі 20-30-х років, шляхів розв'язання аграрно-селянського питання та відтворення адекватних історичних уявлень про нього. Об'єктивне висвітлення адміністративно-репресивної моделі здійснення суцільної колективізації, жорстокої ліквідації заможних прошарків селянства та депортації сільського населення дозволяє простежити особливості процесу розселення в умовах України.

Особливе місце серед публікацій, присвячених колективізації, посідає література, що висвітлює голод 1932-1933 рр. в Україні¹. Вона переконливо показує, якою неймовірно страшною трагедією для всього українського села став голод. У працях вчених розглядаються соціально-економічні і моральні аспекти здійснення в Україні сталінської політики суцільної колективізації сільського господарства і тотальних хлібозаготівель, що спричинили голодомор. Для дослідження соціальних змін на селі істотне значення мають не тільки демографічні, але й економічні, політичні, морально-етичні і соціально-психологічні наслідки жакхливої трагедії.

Крім згаданих праць дисертант використовує також публікації закордонних дослідників, зокрема авторів з числа представників української діаспори, в яких висвітлюється голодомор в Україні².

1969. - № 13. - С. 50-55; № 14. - С. 33-44; Рибалка І.К. Сталініщина і розселення країни // Український історичний журнал. - 1969. - № 11. - С. 3-12; Шаталіна Є.П. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929-1932 рр. // Український історичний журнал. - 1992. - № 3. - С. 109-124; Діброва С.С. Сталінська колективізація: Погляд крізь час // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990.

1 Колективізація і голод на Україні 1929-1933: Зб. документів і матеріалів. - К., 1992; Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990; Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. - К., 1969; Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931-1933 рр. /Документальна розповідь/. - К., 1969; Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет 1990 г. - К., 1992; Марочко В.І. Голод на Україні /1931-1933 рр./: причини та наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. I. - К., 1991; 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. - К., 1991; Кульчицький С.В. Шукати правду. Сказати правду. Демографічні наслідки голоду 1933 року на Україні // Наука і суспільство. - 1969. - № 7. - С. 16-21; Шаповал Д.І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. - К., 1990.

2 Великий голод в Україні 1932-1933. - Торонто, 1968; Гришко В. Український голокост 1933. - Торонто, 1978; Конквест Р. Жатва скорби // Вопросы истории. - 1990. - № 4. - С. 83-101; Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1930-1938 рр. // Український історичний журнал. - 1991. - № 1. - С. 121-127.

Можливість співставлення мотивацій і висновків представників різних шкіл дозволяє більш повно відтворити історичну правду, висвітлити соціально-демографічні та психологічні аспекти колгоспного селянства в умовах тоталітарного режиму.

Для повнішого розкриття причин трансформації селянства в роботі використовуються також праці відомих вчених-аграрників О.В.Чайнова та М.Д.Кондрат'єва¹. Всебічно аналізуючи найважливіші проблеми економічних і соціальних змін на селі, вони наводять історичний матеріал, що дозволяє краще і глибше уявити: перетворення колгоспного селянства у домінуючу частину сільського населення могло відбутися лише в результаті суб'єктивно-волонтаристських акцій партійно-державного керівництва СРСР.

Важливе значення для дослідження соціальних змін на селі має різнобічний аналіз проблем, пов'язаних з матеріальним становищем селянства. Дане питання в радянській українській історіографії розглядалося авторами гіперболізовано з позицій торжества колгоспного ладу, який на їх думку гарантував колгоспникам високий життєвий рівень². Щоправда, останнім часом починають з'являтися публікації, в яких більш критично досліджуються деякі аспекти матеріального становища селянства в 30-ті роки ХХ століття.

Дослідження соціальних змін на селі передбачає й аналіз зрушень в культурно-освітньому рівні селянства. Наукова цінність опублікованої до середини 80-х років літератури з даної проблеми полягає в систематизації і узагальненні великої кількості фактографічного матеріалу³. Разом з тим цим працям властиві й недолі-

¹ Чайнов А.В. Записки о современном состоянии сельского хозяйства СССР по сравнению с его довоенным положением и положением сельского хозяйства капиталистических стран // Известия ЦК КПСС - 1989. - № 6. - С. 211-220; Кондрат'єв Н.Д. К вопросу об особенностях условий развития сельского хозяйства СССР и их значения // Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 7. - С. 186-210.

² Куц М.Т. Питання колгоспного будівництва на Україні /1929-1941 рр./ - Львів, 1965; Ткач Н.І. За ленінським кооперативним планом. - К., 1965; Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов в годы довоенных пятилеток. - К., 1957; Арина А.Е., Котов Г.Г., Лосева К.В. Социально-экономические изменения в деревне: Мелитопольский район /1885-1938 гг./ - М., 1939.

³ Валько І., Міневич І. Клуби і бібліотеки Радянської України. - К., 1960; Михайлов О.М. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва /1929-1941/. - К., 1963; Він же. Допомога міста селу в піднесенні культури /1929-1941/. - К., 1968; Лисенко Н.А. Коммунистическая партия Украины в борьбе за подготовку культурных кадров. - Дис. на соиск.уч.ст. канд.ист. наук. - К., 1960; Грощ Н.И. Борьба КП Украины за повышение культурно-технического уровня колхозного крестьянства в годы второй пятилетки /1933-1937 гг./ - Дис.на соиск.уч.ст.канд.ист.наук. - К., 1963.

ки, що притаманні дослідженням тих часів: одностороннє висвітлення культурно-освітнього рівня колгоспного селянства з позицій переваг і досягнень колгоспного ладу, абсолютно відсутній критичний аналіз недоліків, труднощів тощо. Нові підходи в осмисленні процесів дозволяють виявити особливості освітньо-культурних проблем колгоспників в умовах тоталітарної системи, відзначити прорахунки, істотні недоліки в цій справі, показати процеси відродження національних і духовних традицій українського селянства¹. Особливе значення має, наприклад, дослідження таких маловивчених проблем, як виховання у колгоспного селянства такої соціально-психологічної риси як однодумність; вплив стандартизації і уніфікації культурного життя на формування структури споживання колгоспниками духовних цінностей; критичний аналіз питання русифікації культурних процесів на селі і її негативний вплив на деформацію соціального обличчя селянства в аспекті його національних традицій.

Таким чином, історіографічний огляд наукових узагальнень по темі дослідження дає підстави констатувати: українські вчені зробили значний внесок у збір і систематизацію фактичного матеріалу з історії селянства. Разом з тим, багато важливих питань, що стосуються соціальних змін та становища селян в 30-ті роки, по суті справи залишаються невивченими, свідомо обійденими, а деякі вимагають принципово нових підходів у своєму висвітленні та оцінці. Необхідність заповнення цієї прогалини зумовила вибір автором теми дисертації, намагання, спираючись на нові документи, комплексно підійти до дослідження проблеми трансформації селянства України в умовах тоталітарної держави.

Мета дослідження. На базі фактографічного матеріалу, документів держави і партії з питань сільського господарства та інших сфер життєдіяльності суспільства проаналізувати соціальні зміни на селі в умовах тоталітарно-бюрократичної системи в найтрагічніші роки, розкрити процеси трансформації селянства, в результаті яких на селі сформувався новий соціально-психологічний тип сільськогосподарського працівника.

Виходячи з поставленої мети і не претендуючи на всебічний розгляд усіх проблем, пов'язаних з соціальними характеристиками

¹ Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція /20-30-і роки/. - К., 1991; Брега Г.С., Даниленко В.М. На крутих переломах історії. - К., Радянська школа. - 1989. - № 1. - С. 49-56.

селянства, автор здійснює спробу розв'язати такі завдання:

- проаналізувати державно-партійну концепцію соціалістичної перебудови села в досліджуваний період;
- з'ясувати вплив насильницько-примусової колективізації на трансформацію селянства України;
- показати особливості соціального складу колгоспного селянства в умовах тоталітарного режиму 30-х років;
- визначити джерела, рівень та зміст матеріальної забезпеченості селян в умовах адміністративно-командної системи названого періоду.

Сформульовані завдання дослідження охоплюють основні аспекти обраної теми, вони є ключовими в життєдіяльності українського села.

Предметом дослідження є соціальне становище селянства України в 30-ті роки ХХ століття.

Об'єктом дослідження стали директивні документи партії та держави, документи державних архівів та громадських об'єднань з питань практичної діяльності функціонуючих структур сільськогосподарського виробництва, зміна в чисельності та складі селянства, економічних наслідків господарювання колгоспів, стану інфраструктури села.

У теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження покладено принципи науковості, історизму, конкретності істини, моральних цінностей, що визначаються представниками різних історичних шкіл та напрямків і відповідають плюралістичному підходу до різноманітних методологічних напрямків в сучасній історіографії. Дослідження органічно поєднало в собі проблемно-соціологічний, порівняльно-історичний і конкретно-історичний методи аналізу.

Джерельною базов дисертаційного дослідження стали передусім неопубліковані раніше документальні матеріали, що знаходяться у фондах державних архівів, зокрема Центрального держархіву вищих органів державної влади і органів державного управління України, багато з них вводяться до наукового обігу уперше.

Важливим джерелом дослідження стали статистичні матеріали. Для вивчення проблем соціальних змін на селі особливий інтерес мають дані річних звітів колгоспів. На основі їх з'ясовується чисельність і зміни в складі колгоспного селянства України, демографічні процеси на селі, рівень зайнятості трудівників в громад-

ському виробництві та розміщення трудових ресурсів в різних галузях сільського господарства, встановлюється залежність формування соціально-професійної структури колгоспного селянства від характеру виробництва колективних господарств, рівень фемінізації сільськогосподарської праці та розміри прибутків колгоспної сім'ї. На основі матеріалів річних звітів колгоспів робиться спроба простежити деформацію соціально-психологічних рис колгоспного селянства України. Зауважимо, що на догоду державній політиці вищені в статистичних збірниках матеріали були переважно позитивного характеру, негативні аспекти цих процесів не відобразились, тому наведені дані потребували додаткового критичного їх співставлення та аналізу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому фактично вперше здійснюється спроба на основі залучення нових архівних документів, критичного всебічного аналізу і систематизації нагромадженого в історичній літературі фактографічного матеріалу, даних засобів масової інформації проаналізувати соціальні зміни на селі в умовах тоталітарно-командної системи 30-х років ХХ століття. Особлива увага зосереджується на висвітленні тих проблем, які в силу різних причин і обставин виявились обійденими попередніми дослідниками.

Головні положення дисертації, що виносяться на захист:

1. Партиїно-державна концепція стосовно сільськогосподарського виробництва носила волютаристський адміністративно-командний характер. Політика соціалістичної перебудови села нанесла шкоду використанню різних форм господарювання, привела до трансформації селянства України.

2. Диктатно-обов'язкова колективізація зумовила появу нового соціального типу на селі - колгоспника - визначального за чисельності виробника сільськогосподарської продукції, зайнятого переважно малокваліфікованою фізичною працею.

3. Одним з головних ознак соціальних перетворень на селі в 30-ті роки ХХ століття було формування соціальної ієрархії колгоспного селянства. Адміністративно-управлінський персонал колгоспів став соціальним компонентом тоталітарного режиму.

4. В умовах тоталітарної моделі держави особливого значення надається директивно-силовим методам регулювання соціального складу селянства. Репресії, що проводилися владою стосовно селянських мас, приводили до морально-правової нестабільності в соціальному складі колгоспного селянства України, породжували соці-

альну напруженість, викликали протистояння різних верств сільського населення, створювали гнітючу психологічну атмосферу.

5. На матеріально-продовольче становище селянства негативний вплив мало примусове вилучення у сільського населення буквально всіх продуктів харчування в процесі так званих тотальних хлібзаготівель. Одним із страшних наслідків цих процесів став голодомор сільського населення, який фактично був акцією геноциду проти селянства України.

6. Насадження колгоспів породило трудовень - основний атрибут директивно-бюрократичної системи в сільському господарстві, а разом з ним суперечності між державою і колгоспниками. Примусовий характер трудовень сприяв деформації рис соціального обличчя селянина України.

7. Соціально-економічні перетворення, що відбувалися в Україні, в умовах адміністративно-командно-тоталітарного режиму мали, в певній мірі, визначальний вплив на формування своєрідного соціально-культурного феномену на селі.

Практична значимість і апробація роботи:

Висновки і конкретно-історичний матеріал, що систематизований в дисертації, опубліковані праці можуть служити основою для дальшої розробки і наукового аналізу соціальних змін на селі, передусім в середовищі селян України, стануть підспірям при підготовці узагальнюючих праць з історії селянства. Вони можуть мати певний інтерес для викладачів і студентів історичних факультетів вузів, коледжів, технікумів, вчителів та учнів загальноосвітніх шкіл.

Основний зміст дисертації апробовано на Третій республіканській науковій конференції з історичного краєзнавства, що проходила в м.Чернігові /вересень 1984 р./; Шостій /квітень 1985 р./, Сьомій /квітень 1987 р./, Восьмій /квітень 1990 р./ Подільських історико-краєзнавчих конференціях в м.Кам'янець-Подільському; звітно-науковій конференції викладачів Українського державного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова за 1992 р., що відбулася у м.Києві /квітень 1992 р./.

II. СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація складається із вступу, трьох розділів, закінчення, списку використаних джерел та література, додатків.

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, його значення та завдання, наукова новизна, хронологічні рамки, здійснюється

короткий історіографічний огляд літератури, дана характеристика використаних джерел.

У першому розділі "Зміни в чисельності та соціальному складі селян в умовах тоталітарного режиму 30-х років" аналізуються прийняті в даний історичний відрізок рішення держави і партії з питань сільськогосподарського виробництва та соціально-економічних проблем села.

Наведені в дослідженні дані, які характеризують динаміку змін у сільському населенні, дозволяють стверджувати, що в умовах тоталітарного режиму соціально-економічним перетворенням на селі було надано чітко виражену антигуманну спрямованість.

Необхідно підкреслити, що на зміни в чисельності та складі сільського населення України впливали різні чинники /колективізація, репресії, оргнабори, соціальні переміщення, міграційні процеси/, але в найбільшій мірі - демографічна криза, що була породжена голодомором 1932-1933 рр. За підрахунками автора демографічні втрати колгоспного селянства від організованого голоду становлять в межах 6 млн. чоловік.

Розглядаючи соціальні зміни, що відбувалися в селянстві протягом 30-х років, слід виділити три основних напрямки. Ліквідується заможна частина селянства, яка не вписувалася в концепцію соціалістичного перетворення села. В результаті цієї жорсткої репресивної політики була знищена та маса селян України, яка виступала важливим виробником сільськогосподарської продукції і носієм кращих господарсько-трудова традицій українського селянства.

Другий - об'єднання, в більшості випадків примусове, батрацько-бідняцько-середняцьких верств сільського населення у колективні господарства. І, нарешті, третій напрямок - утвердження соціальної ієрархії колгоспного селянства - прямого породження адміністративно-командної системи управління сільським господарством і своєрідною формою субординації соціальних верств села на основі насильства та примусу. В результаті цих змін селянство, як відносно цілісна соціальна маса, була піддана настільки суттєвій і в силу цього незворотній деформації, що соціальні верстви в переважній своїй більшості, які раніше існували в ній, зникли і замість них з'явився новий тип сільського працівника - колгоспник з усіма притаманними йому особливостями.

У досліджуваній період у складі колгоспного селянства відбувається відповідне становлення соціально-професійних груп. Най-

більш характерну і багаточисельну групу /68-90 відс. всього працездатного населення колгоспів України/ складали колгоспники зайняті малокваліфікованою фізичною працею. Вказана соціально-професійна група зберігала універсальність і рутинність селянської праці.

Другу групу складали працівники адміністративно-управлінського персоналу колгоспів - голови колективних господарств і їх заступники, керівники середньої ланки і працівники обліку. Питома вага її в загальній масі колгоспного селянства була порівняно невеликою, хоча кількість даних працівників не зменшувалась, а зростала. За даними річних звітів колгоспів республіки за 1940 р. вони складали 3,5 відс. працездатних колгоспників, зайнятих на роботах в сільськогосподарських артілях¹.

Кампанії по викриттю голів колгоспів, керівників середньої ланки та працівників обліку у неправильному управлінні колгоспним господарством стали характерною ознакою соціальної політики тоталітарної держави, менталітету її кадрів різних керівних ланок. В Україні в 1933 р. були звільнені з роботи 28 відс. голів колгоспів, бухгалтерів і завідувачих фермами. Надалі така практика мала більш широкі масштаби. Такого роду морально-репресивні акції по відношенню до адміністративно-управлінського персоналу колективних господарств вели до нестабільності складу цієї соціально-професійної групи, віддзеркалювали підірваність антигуманного характеру політики держави щодо селянства взагалі. Характеризуючи цю групу колгоспників, необхідно також відмітити, що партійна належність цих працівників фактично була обов'язковим невід'ємним елементом її соціального обличчя.

Третю соціально-професійну групу складали механізатори. Зростання чисельності механізаторів нарощувалось по мірі збільшення в колгоспах техніки. Їх кількість у складі колгоспників України на початку 1938 р. становила понад 300 тис. осіб або тільки 4 відс. працездатного населення колгоспів². На складі цієї соціально-професійної групи також позначився репресії. Так, у 1933 р. політвідділи МТС виявили, що 18 відс. механізаторів не відповідали займаній посаді.

Механізатори відрізнялись найбільш високим освітнім рівнем серед працівників сільського господарства, зайнятих фізичною пра-

1. Підраховано за матеріалами: ЦДАВО Укр., ф.27, оп.19, опр. 4667, арк.1.

2. Підраховано за матеріалами: Колгоспи УРСР в 1938 році. - К.-Х.: - 1940. - С.6; Більшовик України. - 1938. - № 2. - С.66.

цею. Характер і зміст праці механізаторів вимагав від них як спеціальних знань, так і достатньо високої технічної підготовки. Тому механізаторами працювали переважно молоді колгоспники, які мали належну загальнотехнічну підготовку.

Четверту групу складали спеціалісти сільського господарства. Серед працездатних колгоспників їх питома вага була невисока і становила в 1940 р. тільки 0,42 відсотка¹. Основна маса спеціалістів аграрного виробництва працювала в МТС та органах земельного управління. Наведений у дисертаційному дослідженні статистичний матеріал підтверджує положення про те, що створення значного бюрократичного апарату управління сільським господарством було однією з характерних рис адміністративно-командної системи. Спеціалісти колгоспного виробництва відрізнялись від решти колгоспників більш високим рівнем освіти і професійної підготовки, загальною культурою. Віковий склад цієї групи становили переважно особи у віці від 30 до 39 років². Характерно, що на кінець 30-х років серед спеціалістів сільського господарства питома вага жінок була вищою ніж серед керівників колгоспного виробництва.

Отже, створення державного культу колгоспів зумовили такі соціальні зміни, які привели до формування в селянстві нових соціальних груп, що в кінцевому рахунку відповідали інтересам самої адміністративно-командної системи.

У другому розділі "Матеріальне становище українського селянства" показано, що однозначне створення і функціонування колективних господарств як основних виробників сільськогосподарської продукції спричинило зміну джерел отримання доходів селянством та умов його існування.

У дисертаційному дослідженні на конкретно-історичному матеріалі показано, що проведення на початку 30-х років тотальних хлібозаготівельних кампаній вкрай підірвало матеріально-продовольче становище селян. В результаті в колективних господарствах України оплата трудовія була буквально символічною або навіть не здійснювалась. Це стало однією з причин голоду, який охопив майже всі регіони республіки. В умовах голоду селяни боролися за життя, вдаючись до крадіжок та інших виняткових дій. Це в свою чергу привело до надзвичайного посилення репресивних заходів з боку держави

1. Підраховано за матеріалами: ЦДАВО Укр., ф.27, оп.19, спр. 4667, арк. 1.

2 ЦДАВО Укр., ф.27, оп.19, спр. 3944, арк. 93-94.

жодо селян. Нахлилим, трагічним наслідком боротьби тоталітарного режиму проти селян України став голодомор сільського населення, який фактично був акцією геноциду українського селянства.

В роки другої і третьої п'ятирічок колективні господарства не стали основою матеріальної забезпеченості селян. Система директивного планування і бюрократичного командування колгоспами рішуче обмежувала і навіть повністю позбавляла їх фінансово-економічної самостійності. Сільськогосподарська артіля повною мірою не мала права розпоряджатися не лише своїми неподільними фондами, але й виробленою нею продукцією. Схваливши натуральну форму оплати праці, держава, в той же час, вилучала в колгоспів більшу частину валового сільськогосподарського продукту, як обов'язкові поставки, і власне кажучи, позбавляла трудовань реального змісту як економічно обгрунтованого мірила праці. А це в свою чергу не могло не позначитися на доходах колгоспної сім'ї і в цілому - умовах життя селян, на відношенні до праці у суспільному господарстві. Запровадження мінімуму трудовнів виявилось акцією справжнього закріпачення колгоспного селянина, різкого підвищення його державної експлуатації.

Тоталітарна держава допустила відродження селянських господарств на присадибних карликових ділянках. У відповідь колгоспники "погоджувалися" працювати в сільськогосподарських артілях. Таким чином, тоталітарний режим створив таку соціальну ситуацію на селі, при якій колгоспник працював головним чином на державу /господаря/ і на самого себе, використовуючи земельний наділ. В результаті держава мала майже безкоштовного працівника, який до того ж навіть сам себе й прогодовував.

Суперечливий характер мали процеси, пов'язані із змінами інших сторін життя колгоспної сім'ї. Прагнення її, наприклад, до покращення побутових умов стримувалося низькою купівельною спроможністю. І все ж, витрати колгоспної сім'ї на придбання промислових товарів нехай і не так швидко, але зростали, що вело до поступової стандартизації, оскільки, побути і в цілому всього способу життя села. Це означало, що відношення селянства до традиційних цінностей буття ставало несхожим до способу життя попереднього покоління сільських мешканців.

У остьому розділі "Соціально-культурні процеси на селі" підкреслюється, що соціально-економічні перетворення, які відбувалися в Україні, в умовах адміністративно-тоталітарного режиму мали

визначальний вплив на формування своєрідного соціально-культурного феномену на селі.

В досліджуваний період курс на прискорене та масове підвищення освітньо-культурного рівня селянства, ідеологізація цього процесу на практиці означав пріоритет кількості над якістю. Все це здійснювалось за загальним стандартом підвищення писемності і культури селянства. Політизована акція всезагальної ліквідації неписьменності сільського населення України одначе безпосередньо сприяла зростанню соціальної активності колгоспників в підвищенні освітнього рівня. В результаті змінилися критерії освіченості селянства, але, порівняно з іншими соціальними верствами суспільства, вони все ж таки були досить низькими. На кінець 30-х років серед колгоспників найбільш значною була частка осіб, які мали лише початкову освіту.

Аналіз фактографічного матеріалу допомагає визначити коло інтересів і рівень інтелектуальних запитів колгоспників в галузі освіти. Емпіричні матеріали свідчать, що частка колгоспного селянства у соціальному складі учнів середніх спеціальних учбових закладів була значно вищою питомої ваги колгоспників, які навчалися у вузах України.

В умовах тоталітарної держави початку формування нова система використання духовних цінностей сільським населенням. Але цей процес обмежувався, з одного боку, недостатнім рівнем культурних запитів колгоспників, а з іншого, надмірною стандартизацією та ідеалізацією культурного життя суспільства. Підсумком цих процесів стало формування такої соціально-психологічної риси соціального обличчя селянства як єдиномислиня.

Загальна атмосфера в країні не могла не позначитися на стані сільської художньої самодіяльності, яка завжди викликала у селян підвищений інтерес. У досліджуваний період вона все більше політизувалась і втрачала свої самобутні риси. Своєрідною формою стандартизації культурного життя українського села стала участь колгоспників в обласних та республіканських олімпіадах. У другій половині 30-х років вони стали найбільш поширеною формою розвитку художньої самодіяльної творчості і пропаганди соціалістичного способу життя. Діяльність гуртків художньої самодіяльності безперечно сприяла формуванню культурних запитів колгоспного селянства. З одного боку, виконуючи пізнавальну функцію, такого роду вказані акції ознайомили селян з творами літератури і мистецтва, з іншого - виховували глядача на творах сучасних авторів, в яких іно-

ді спотворено висвітлювалися соціально-економічні перетворення в Україні. В міру розвитку художньої самодіяльності здійснювалось свого роду "коректування" духовних запитів колгоспників.

На розвиток духовності селянства України згубно впливав культ особи "вождя всіх народів" як своєрідна ідеологія і практика адміністративно-командної системи, що насильно впроваджувався в світогляді в усі сфери життєдіяльності суспільства. Все це безперечно було стримуючим чинником в справі розвитку культури на демократично-національній основі - головній умові постійного її збагачення загальнолюдськими духовними цінностями.

У заключенні підведені загальні висновки дослідження:

1. В рамках досліджуваного періоду соціальна політика по відношенню до села не раз змінювалася, але сутність залишалася одна і та ж - вона незмінно виражала пріоритети держави, а не селян.

2. Знищення заможних верств населення села і перетворення колгоспного селянства у найчисельнішу групу сільського населення стало головними факторами, які визначили зміну всієї соціальної структури селянства України.

3. В процесі соціально-економічного перетворення сільського господарства в умовах тоталітарної держави відбувалося формування соціально-професійних груп, які, насамперед, відображали природу колгоспного ладу.

4. Для села 30-х років найбільш характерними стали два типи колгоспників: рядовий член колективного господарства, зайнятий важкою фізичною працею. Призначений або формально обраний керівник, характерними рисами якого були загалом невисокий кваліфікаційно-професійний, культурно-освітній рівень та обов'язкова партійна належність.

5. В конкретно-історичних умовах 30-х років колгоспи не змогли забезпечити своїм членам заможний рівень життя, зате вони стали зручною формою короткої експлуатації колгоспників, а також формою організації праці, яка в більшості мала примусовий характер.

По темі дисертації опубліковані такі праці:

1. Вивчення радянського способу життя на уроках історії СРСР та суспільствознавства. - Радянська школа. - 1984. - № 9. - С.40-46 /у співавторстві/.

2. 50-річчя II Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників. - Український історичний журнал. - 1985. - № 2. - С. 128-132 /у

співавторстві/.

3. Деякі аспекти становлення культурного обличчя колгоспного селянства України в 30-х рр. // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Вип. П-Ш. Збірник праць науково-методичних працівників. - К., 1992. - С. 130-138.

4. Соціальні зміни на селі у 30-х рр. /На матеріалах Кам'яноччини/ //Шоста Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. - Кам'янець-Подільський, 1985. - С. 95-96.

5. Професійний склад колгоспного селянства УРСР у 30-ті роки /на матеріалах Кам'яноччини/ //Восьма Подільська історико-краєзнавча конференція. - Тези доповідей. - Кам'янець-Подільський, 1990. - С. 36-37.

ANNOTATION

Malyi O.V. Social changes in the country and life standards of peasants in Ukraine in the 30-s : problems, consequences. (Manuscript).

Dissertation on competition of scientific degree of candidate of historical sciences on speciality: 07.00.01. Histor of Ukraine.The M.P. Dragomanov's State Pedagogical University, Slav people history departament, Kiev, 1996.

The presented dissertation firstly in the Ukrainian historiography criticizes in the context of new comprehension, the state-party concept of "Socialist transformation of antihuman forced collectivization on the changes of Ukrainian peasantry, give peculiarities of social strata and welfare of collective farmers in the 30-s of the 20 century.

The attempt has been made to show objectively social features of peasants owner-sense, love to land and wish to work on the land, creation of a new social-psychological type of farm-worker a soviet collective farmer.

АННОТАЦІЯ

Малий О.В. Соціальні змінення на селі и положення крестьян України в 30-е годы: проблеми, посладства. /Рукопись/.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности: 07.00.01 - История Украины. Украинский государственный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, кафедра истории славянских народов, Киев, 1996.

Защищается диссертация, в которой впервые в украинской историографии в контексте нового осмысления осуществляется критика государственной-партийной концепции социалистического преобразования сельского хозяйства, определяется влияние антигуманной насильнической коллективизации на трансформацию крестьянства Украины, освещаются особенности социального состава и материального положения колхозников в 30-е годы XX столетия.

Предпринята попытка объективно показать социальные изменения на селе в условиях тоталитарного режима, деформацию таких социальных черт крестьянина, как потеря чувства хозяина, любовь к земле и желание на ней трудиться, появление нового социально-психологического типа сельского труженника - советского колхозника.

Ключові слова: тоталітарний режим влади, насильницька колективізація, партійно-державний нігілізм в соціалній політиці, соціальна ієрархія колгоспного селянства.

Малий

Політично і печатно 20.03.96г. Формат 10x8 $\frac{1}{2}$
Об'єм 1. условных печатных листов.
Заказ № 494 Тираж 100 экз. Бесплатно
размножено ГНЦ Минстата Украины ООП

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

AB 34.323